

Nove štamparije u staroj Jugoslaviji*

Poslije sloma Austrije nastavile su neke štamparije, koje su u času sloma radile u Bosni i Hercegovini, svoj rad i dalje pod prijašnjim ili novim imenom, dok su neke tom prilikom likvidirane.

Pored tih štamparija radile su i nanovo otvorene štamparije u Sarajevu i izvan Sarajeva. Tih je novih štamparija bilo znatno više nego onih što su otvorene za vrijeme Austrije.

I stare naslijeđene iz vremena Austrije i nanovo osnovane štamparije u staroj Jugoslaviji radile su i u novim političkim prilikama uglavnom pod istim uslovima kao što su radile i prije sloma Austrije. Otvaranje novih štamparija zavisilo je od dozvole političke vlasti, jer su i pod starom Jugoslavijom štamparije tretirane kao koncesionirane radnje. I štamparski gremij imao je svoju riječ pri otvaranju novih štamparija. U pogledu finansiskog stanja sve su štamparije i u staroj Jugoslaviji laborirale i skoro se sve borile sa finansiskim poteškoćama. Pošto ih je bilo nesrazmjerno mnogo prema štamparskim potrebama, nisu uglavnom ni mogle da postignu veći prosperitet i da povećaju kapacitet svoje produkcije. Stara praksa, često mijenjanje vlasnika i srazmjerno kratkog života rada, vladala je i za vrijeme stare Jugoslavije. I u pogledu broja radnika i pomoćnog osoblja bile su slične prilike kao i za vrijeme Austrije. Skoro su bez izuzetka svi stručni grafički radnici bili domaći sinovi i nije bilo potrebe da se dobavljaju sa strane. Nastavljala se borba oko štamparske tarife koja je trebala da reguliše odnos izučenih radnika prema broju šegrta i odnos radnika prema vlasniku štamparije, da normira radno vrijeme i nagrade, da precizira prava radnika i njihovu zaštitu od neposrednog postupka, pa koliko je bilo moguće i od eksploataisanja, da čuva interese radnika,

nastojeći da se stanje grafičkih radnika što više popravi i unaprijedi.

Što se tiče štamparskog uređaja i kapaciteta rada pojedinih štamparija, stanje je bilo različito: bilo je, kao i za vrijeme Austrije, pored štamparija sa većim kapacitetom sposobnih da izrađuju i većih i težih stvari (iako ne svih), u mnogo većem broju štamparija sa srednjim i malim kapacitetom. Štamparije sa većim kapacitetom bile su skoro sve u Sarajevu. Izvan Sarajeva su bile štamparije u ogromnoj većini srednjeg i malog kapaciteta.

Nadzor nad štamparijama vodile su upravne vlasti, štamparski gremijum vodio je nadzor, uglavnom, nad unutrašnjim radom štamparije, dok je tipografski Savez vodio borbu i brigu o tome da se prava radnika poštuju i radnici zaštite od progona, represalija i smetanja rada.

U staroj Jugoslaviji radile su i neke stare, osnovane za vrijeme Austrije, i nanovo osnovane štamparije. Neke su radile sve do rata 1941 godine, a neke su već prije prestale da rade ili likvidirale. Za vrijeme stare Jugoslavije radile su 43 štamparije: 22 stare i 21 nova.

U SARAJEVU su u staroj Jugoslaviji radile 22 štamparije: 9 starih i 13 novih. Od starih, otvorenih za vrijeme Austrije, nastavile su rad: Zemaljska štamparija, Bosanska pošta, Prva srpska štamparija Riste J. Savića, Štamparija Alberta Kajona, "Grafija", Srpska dionička štamparija (Štamparija društva "Prosvete"), Islamska dionička štamparija, Hrvatska tiskara, Štamparija Gustava Kriške.¹

* Preštampano: Pejanović, Dorđe: Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529 1951, Sarajevo, Svjetlost, 1952.

Nanovo otvorene štamparije bile su štamparije: Menahema Pape, "Srpske zore", Štamparski zavod, Radnička štamparija (Štamparija Petra Gakovića), "Obod", "Narod" (T. Mučibabića), Marka Slijepčevića, Dušan Dozeta, "Jugoslovenske pošte", Omera Šehića, Trgovačka Mate Ramljaka, Državnog muzeja, Ruskaja tipografija.

Knjižar Menahem Papo otvorio je 1919 godine štampariju malog kapaciteta pod imenom Štamparija Menahema Pape. Ta je štamparija izrađivala uglavnom razne formulare i radila do početka rata 1941 godine. Poslije rata preuzela je ovu štampariju Uprava narodnih dobara.

Odmah poslije prvog svjetskog rata pokrenut je list "Srpska zora". U 1919 godini otkupila je "Srpska zora" Kalajdžićevu štampariju u Mostaru i prenijela je u Sarajevo. Tada je osnovana nova štamparija pod imenom "Štamparija "Srpske zore". Ova štamparija radila je u Sarajevu kraće vrijeme. U 1920 godini prenesena je u Beograd zajedno sa listom "Srpska zora".

Godine 1923 osnovana je u Sarajevu dionička štamparija pod imenom "Štamparski zavod d. d. Sarajevo". To je bila štamparija srednjeg kapaciteta. U Sarajevu je radila do 1931 godine, kada je preselila u Zagreb. Godine 1920 otvorena je u Sarajevu Radnička štamparija Šmitrana i druga. Nastala je od Narodne štamparije koja je do te godine radila u Trebinju. Kad je trebinjska Narodna štamparija prenesena u Sarajevo, prozvana je "Radnička štamparija Šmitrana i druga". Poslije je tu štampariju otkupila frakcija socijaldemokratske stranke (nacionalsocijalisti), koja je 1914 i 1919 - 1921 izdavala svoj list "Zvono", pa je štamparija tada prozvana Radnička štamparija "Zvono". Pod tim imenom radila je neko vrijeme dok nije dobila novog vlasnika i prozvala se Štamparija Petra Gakovića (1921). Godine 1927 obustavila je rad pa je prodana Srpskoj centralnoj banci u Sarajevu.

Godine 1923 otvorena je Štamparija "Obod". Vlasnik joj je bio Zemljoradnička stranka u Bosni i Hercegovini. Pod imenom "Obod" radila je ova štamparija do 1932 godine, kada je prodana. Kupio je V. Rundo, pa je ponovo otvorio pod imenom Štamparija "Zadruga", d. d. Ali je i "Zadruga" ubrzo prestala da radi (1933 godine).

U štampariji "Obod" štampan je "Težački pokret", organ Saveza zemljoradnika u Bosni i Hercegovini, politički list "Narod" i prve godine poslijeratnog časopisa "Pregleda". Osim toga

štampane su u toj štampariji i nekolike privatne edicije. Bila je srednjeg kapaciteta.

Štampar Todor Mučibabić otvorio je 1932 godine u Sarajevu svoju štampariju manjeg kapaciteta i vodio je najprije pod imenom Štamparija "Narod", pa kasnije Štamparija "Narod" Todor Mučibabić i sinovi. Godine 1949 preuzeo je "Radnik", sindikalno izdavačko i knjižarsko preduzeće u Sarajevu, ovu štampariju i prozvao Štamparija "Radnik". Poslije je ova štamparija ušla u sastav Invalidske štamparije. Radi i danas.

Godine 1929 otvorio je štampar Marko Slijepčević štampariju pod imenom Štamparija Marka Slijepčevića. Docije je promijenila naziv u Sarajevska štamparija. Slijepčević je i nadalje ostao vlasnik te štamparije. Pod imenom "Sarajevska štamparija" radila je do 1949 godine, kada je nacionalizovana i prenesena u Zenicu, gdje je ušla u sastav Gradske štamparije.

Godine 1927 kupio je štampar Dušan Dozet od Srpske centralne banke u Sarajevu inventar bivše Štamparije Petra Gakovića, kompletirao ga pa otvorio štampariju srednjeg kapaciteta pod imenom Štamparija Dušana D. Dozeta. Pod tim imenom radila je sve do njegove smrti (1948 godine). Od njegovih nasljednika preкупilo ju je Ministarstvo unutrašnjih djela. Radi i danas.

1929 godine pokrenut je političko-informativni dnevnik "Jugoslavenska pošta". Izdavalo ga je komanditno društvo M. Kujić i drug. To društvo otvori te iste godine i štampariju većeg kapaciteta i prozva je Štamparija "Jugoslavenska pošta" M. Kujić i drug. Štamparija je bila jedna od većih i dobro sortiranih sarajevskih štamparija. U njoj je radio uvijek veći broj stručnih grafičara. Poslije Oslobođenja popuni se još više i u 1947 godini prozva Štamparija "Oslobođenje" Sarajevo. Pod tim imenom, kao filijala Štamparskog zavoda "Oslobođenje", radila do 1951 godine, kada je preseljena u ulicu Pavla Goranina i prozvana Štamparski zavod "Oslobođenje". U njoj se štampa list "Oslobođenje" i veliki broj drugih raznovrsnih publikacija.

Štampar Omer Šehić otvorio je 1929 godine treću muslimansku štampariju u Sarajevu pod imenom Štamparija Omera Šehića, Sarajevo. Štamparija je bila srednjeg kapaciteta. Radila je pod tim imenom sve do 1948 godine, kada je prodana Gradskoj štampariji u Sarajevu.

Godine 1930 otvorena je u Sarajevu Trgovačka štamparija Mate Ramljaka i druga (R. Šrameka). To je bila štamparija malog kapaciteta za izradu raznih formulara,

tiskarnica, trgovačkih pisama i raznih sitnijih stvari. Radila je do kraja Oslobođilačkog rata (1941 - 1945). Poslije rata prešla je pod Upravu narodnih dobara.

Državni Muzej u Sarajevu nabavio je poslije prvog svjetskog rata štampariju omanjeg kapaciteta, koja je vođena pod imenom **Štamparija Državnog muzeja**. U njoj su se najviše štampale razne tiskarnice i naučne stvari, koje je Muzej izdavao. Jedno vrijeme štampan je i list "Narodno zdravlje" Radila je neko vrijeme i poslije 1945 godine.

Ruski kadetski korpus u Sarajevu imao je od 1924 godine svoju tipografiju (**Ruskaja Tipografija**). Prestala je da radi 1941 godine.

U **DERVENTI** je poslije prvog svjetskog rata oko 1930 godine otvorio štampariju knjižar Josip Laj i vodio je pod imenom **Štamparija Josipa Laja**. Bila je štamparija najprije manjeg kapaciteta, pa poslije većeg. Poslije drugog svjetskog rata prozva se ta štamparija **Štamparija Gradskog narodnog odbora** ("Gradska štamparija") Derventa. Radi i danas.

U **ZENICI** su prije Oslobođilačkog rata radile dvije štamparije: **Štamparija Adolfa Vajsa** i **Štamparija Rafaela Trinki**. Vlasnici su joj bile knjižara i papirnica pod imenima R. Trinki i A. Vajs. Bile su obe manjeg kapaciteta i radile do početka drugog svjetskog rata. (U ovim štamparijama štampani su listovi: Kapidžik i Narodne novine). Poslije rata formirala se od štamparije Vajsa **Štamparija sreskog narodnog odbora u Zenici**, a od štamparije R. Trinke **Štamparija Željezare**. U Štampariji sreskog narodnog odbora štampani su listovi: Bilten Sreskog sindikalnog vijeća, Pozorišni list i Borba na Omladinskoj pruzi, a u štampariji Željezare list Udarnik Željezare.

U **PRIJEDORU** je stara štamparija Nikodima Mijatovića (osnovana 1909) nastavila u staroj Jugoslaviji rad pod imenom **Štamparija Vučena Štrpca**. Radila je do rata 1941 godine. Godine 1942 prenijli su je partizani najprije u Kozaru pa u Driniće gdje je ušla u sastav Štamparije "Borbe".

U **MOSTARU** su za vrijeme stare Jugoslavije radile tri štamparije: 2 stare i 1 nova. Od starih štamparija, osnovanih za vrijeme Austrije,

nastavile su rad: Hrvatska tiskara franjevačkog reda i **Štamparija Pahera** i **Kisića Nanovo** osnovana radila je štamparija Dušana Gordića.

U **BANJALUCI** su u staroj Jugoslaviji radile 4 stare štamparije i 1 nova. Sve su stare štamparije otvorene za vrijeme Austrije: **Štamparije Ugrenovića**, **Srca Isusova** kod trapista, **Zvonimira Jovića** i druga i **Fona** i **Grgića**.

Poslije prvog svjetskog rata kupila je Radikalna partija u Banjaluci štampariju Ugrenovića i prozvala je **Štamparija "Glasa Krajine"**. Oko 1929 god. kupili su braća **Jakšići** ovu štampariju i vodili je do 1941 godine pod imenom **Štamparija braće Jakšića**. Tada su je ustaše konfiskovale. Za vrijeme rata prenesen je jedan dio ove štamparije u Jajce. Poslije Oslobođenja povraćen je taj dio štamparije opet u Banjaluku. Od ove štamparije i Štamparije Zvonimira Jovića formirana je poslije **Štamparija "Glas"**.

U **TUZLI** su radile za vrijeme stare Jugoslavije 2 štamparije: jedna stara i jedna nova. Od starih štamparija nastavila je rad jedino **Štamparija Riste Sekulića**. Nova je štamparija bila **Štamparija Jove Petrovića**. (O Štampariji Riste Sekulića vidi u odjeljku: Štamparije otvorene za vrijeme Austrije).

Štampar Jovo Petrović otvorio je svoju štampariju 1923 godine pod imenom **Štamparija Jove Petrovića**. Pod tim imenom radila je do 1938 godine, kada je promijenila vlasnika. Novi vlasnik postao je Božo Lemezović. Pod imenom **Štamparija Bože Lemezovića** radila je do 1947 godine kada je prodana Okružnoj štampariji. (U ovoj štampariji štampani su "Vjesnik Sokolske župe u Tuzli", "Sredina", "Rad", "Narodni list", "Hikjmet" i nekoliko drugih edicija).

U **BIHAĆU** su u staroj Jugoslaviji nastavile rad obje štamparije otvorene za vrijeme Austrije, ali pod promijenjenim imenom (vlasnikom). Štampariju Milana Price kupili su **Furdek** i **Mandić**, a štampariju Franca Trupkovića Ante Vugrin.

Štamparija Furdek i Mandić prestala je da radi oko 1932 godine. Štamparija A. Vugrina radila je do 1942 godine kada je postala partizanska i prenesena u Driniće kod B. Petrovca. Poslije Oslobođenja povraćena je u Bihać i kao svojina sreskog komiteta Partije radi i danas pod imenom **Štamparija Bratstvo**.

U BRČKOM je nastavila rad u staroj Jugoslaviji stara štamparija Eduarda Sora, štamparija Eduarda Sora prestala je da radi 1925 godine (prodana). Kupio je Emil Glafer i formirao novu štampariju pod imenom Štamparija Emila Glatera. Radila je do rata 1941 godine, kada je konfiskovana. Poslije Oslobođenja postala je svojina Sunda (Sreske uprave narodnih dobara). Danas radi pod imenom Gradska štamparija Brčko.

U TRAVNIKU je nastavila rad stara štamparija, otvorena za vrijeme Austrije, Štamparija Franje Lipskoga. Radila je do rata 1941 godine, kada je prestala da radi. Za vrijeme rata prenesena je velika mašina u Jajce, odakle je vraćena poslije svršetka rata. Danas radi kao svojina Gradskog narodnog odbora pod imenom Gradska štamparija.

U DOBOJU je neko vrijeme pred drugi svjetski rat otvorena štamparija manjeg kapaciteta pod imenom Štamparija Trinki Moric. Poslije rata prozva se Narodna štamparija. (U njoj se štampao "Dobojski list").

U BOSANSKOJ GRADIŠĆI su otvorene poslije prvog svjetskog rata dvije štamparije manjeg kapaciteta: Štamparija Debača Nikole i Štamparija Lović Gertrude. Obje su bile svojina knjižara i papirnica pod istim imenom. Štamparija N. Debače konfiskovana je 1941, a Štamparija G. Lovrić prestala je s radom poslije Oslobođenja.

Od ove dvije štamparije formirao je Hasan Bošnjak jednu i vodio pod svojim imenom do 1948 godine. Tada je prozvana Štamparija Gradskog narodnog odbora B. Gradiška. Vlasnik joj je ostao i dalje H. Bošnjak. Radi i danas.

BIJELJINA. Za vrijeme stare Jugoslavije prestala je oko 1932 godine da radi Štamparija R. Sofrenića. Tu su štampariju kupili i kompletirali štampari Milosavljević i Radovanović i vodili je najprije pod svojim imenom. Poslije je ta štamparija vođena pod imenom Štamparija Vlaste Milosavljević. Bila je srednjeg kapaciteta. Za vrijeme rata prenesen je jedan dio ove štamparije u Trnavu i u Srijem. Poslije Oslobođenja vraćena je Trnovska štamparija opet u Bijeljini gdje je stara Štamparija Vlaste Milosavljevića nastavila rad i radila sve do 1948 godine. Tada je

nacionalizovana i prozvana Gradska štamparija. Radi i danas. U njoj se štampao list "Naš učenik".

Partizanske štamparije za vrijeme Oslobodilačkog rata 1941 - 1945

Za vrijeme Oslobodilačkog rata (1941 - 1945) radilo je na teritoriji Bosne i Hercegovine nekoliko štamparija. To su bile većinom male štamparije snabdjevene najnužnijim mašinskim uređajem, bojama, slovima i hartijom. Na njima su štampane: novine, knjige, brošure, vojne zapovjedi, proglasi, letci, razni formulari i druge potrebne stvari. Ove su štamparije učinile neprocjenljivu uslugu narodnoj stvari, pomogle uspješnom razvoju Narodnooslobodilačke borbe i znatno doprinijele širenju ideja i nazora koji su rukovodili i pokretali oslobodilačku borbu. - Prolazile su kroz razne faze, teške i neobične situacije. Često puta morale su se premještati s jednog mjesta u drugo. Ponekada su zakopavane u zemlju i bunkere, a poneke od njih pronalazio je neprijatelj, pa ih ili oštećivao, ili sasvim uništavao. Što je ostalo od ovih štamparija jednim dijelom smješteno je poslije Oslobođenja u Muzej Narodnooslobodilačke borbe, a jednim dijelom vraćene u prijašnje mjesto.

Tih štamparija bilo je jedanaest: jedna u Sarajevu (tajna), dvije driničke, jedna drvrska, jedna iz Banjaluke, jedna kozarska, jedna iz Travnika, jedna u Birču, jedna u Tavni i dvije u Hercegovini. Od tih jedanaest štamparija radilo je: šest u Bos. Krajini, dvije u Hercegovini, dvije u istočnoj Bosni i jedna u Srednjoj Bosni.²

1 - 2 DRINIČKE ŠTAMPARIJE (ŠTAMPARIJE "BORBE"). U Drinićima, u Petrovačkom Polju, radile su dvije štamparije, jedna za drugom: livanjska i bihačka.

a) LIVANJSKA. Kad su partizani, u mjesecu avgustu 1942 godine, osvojili Livno, zatekli su u njemu malu štampariju (nožni tigl) Mate Kaića. Tu su mašinu, koja je bila prilično snabdjevena bojama, olovom i papirom, otkupili partizani od vlasnika i smjestili je najprije u selo Pidriš, između Prozora i Gornjeg Vakufa, gdje je ostala kratko vrijeme (do septembra), pa poslije prenesena u Driniće, gdje je ostala sve do novembra 1942 godine. Toga mjeseca predana je Oblasnom komitetu za Bosansku Krajinu, koji je štampariju smjestio na planini Šatoru kod Prozora.

Na Šatoru je radila štamparija do četvrte ofanzive (1943 godine). Kad su naišli Nijemci i ustaše, zakopana je štamparija u zemlju. Poslije svršene ofanzive iskopana je pa prenesena najprije u Prekaju (glamočki srez), pa zatim u Busije (srez bosanskopetrovački). Za vrijeme šeste ofanzive štamparija je zakopavana u zemlju ponovo. Za vrijeme sedme ofanzive popalili su Nijemci selo Busije. Požar nije zahvatio štampariju koja je još prije toga zakopana. Kad je prošla ofanziva, štamparija je izvađena iz zemlje i prenesena na Medveđe Brdo kraj Sanice. Odatle je, dosta oštećena, prenesena u oslobođeno Jajce. Tu je dočekala Oslobođenje, pa poslije prenesena u Muzej Narodnooslobodilačke borbe.

U ovoj štampariji, koja je računana u najorganizovanije partizanske štamparije, štampano je vrlo mnogo stvari, osobito za vrijeme rada u Drinićima i za vrijeme rada u Busijama. U njoj je štampan "Vojno-politički pregled Vrhovnog štaba", "Borba", "Oslobođenje", "Glas", "Mladi Krajišnik", "Mi mladi", "Nova Jugoslavija" i veliki broj letaka, proglasa i drugih stvari.

b) BIHAČKA. U novembru 1942 godine, kada su partizani oslobodili Bihać, prenio je drug Veselin Masleša iz Bihaća u Drinice jednu štampariju zajedno sa novim slovima i dosta hartije. Mašina je bila nožni tigl. U Drinićima je radila ova štamparija nesmetano sve do četvrte ofanzive. Za vrijeme te ofanzive prenesena je u mjesecu februaru 1943 godine u klisuru Rame, kod Gračanice, u blizini Prozora, i tu zakopana. Kad su Nijemci prolazili kroz klisuru, otkrili su štampariju i uništili je dinamitom.

U ovoj i Livanjskoj štampariji, dok su radile u Drinićima, štampano je, prema Dedijeru, 68 publikacija u 181.147 primjeraka na preko 2.000.000 stranica obične osmine. Od listova i knjiga štampani su tu: "Borba", "Narodno oslobođenje", "Bilten Vrhovnog štaba", "Omladinska borba", "Žena danas", "Krajiški partizan", Osnove lenjinizma, Staljinovi govori, "Proleter", brošure o Jasenovačkom logoru i Narodnooslobodilačkoj borbi, "Paprika", geografska karta Istočnog fronta i veliki broj letaka, proglasa i formulara razne vrste. U Drinićkim štamparijama je radilo oko 16 radnika i radnica.

3) ILEGALNA SARAJEVSKA ŠTAMPARIJA. Odmah poslije okupacije Bosne i Hercegovine poslao je iz Zagreba u Sarajevo Pavle Pap malu tigl mašinu i nešto štamparskog materijala.

Štamparija je počela rad kao ilegalna. Na Vidovdan 1941 godine, upravo kad je u toj štampariji sagan proglas Centralnog komiteta, upali su u štampariju agenti ustaški, zaplijenili je i uhapsili Ferida Čengića i Đuru Pucara koji su se zatekli u štampariji.

4) DRVARSKA ŠTAMPARIJA. U martu 1944 godine prenesena je iz Gline, u Hrvatskoj, tigl mašina i nešto štamparskog materijala u Šipovljane iznad Drvara. Za kompletiranje ove štamparije nabavljeni su u Bariju, u Italiji, nož za sječenje hartije i velike količine hartije, boje i drugih stvari. Za vrijeme sedme ofanzive napali su Nijemci i Šipovljane. Štamparija je tada zakopana u zemlju, ali su je Nijemci pronašli, uništili veliki nož za sječenje hartije, a mašinu i ostali uređaj rasturili.

U ovoj štampariji radilo je desetak drugova i štampano nekoliko stvari. Za vrijeme Drugog omladinskog kongresa štampan je kongresni list.

5) KOZARSKA ŠTAMPARIJA. Početkom marta 1942 godine oslobodili su krajiški partizani Prijedor. Tom prilikom pronašli su u gradu modernu štampariju sa šnel-presom. Šnel-presa i nešto štamparskog materijala odneseni su na Kozaru i smješteni u selu Vitlovskoj. Za vrijeme ofanzive na Kozari (krajem maja) zakopana je šnel-presa u bunker. Kad je prošao napad na Kozaru, iskopana je štamparija i poslana u Driniće (Štampariji "Borbe").

U ovoj štampariji, u kojoj su radila 3 druga štampane su pored ostalog "Krajiške novine".

6) BANJALUČKA ŠTAMPARIJA. Kad je oslobođena Banjaluka (1944 godine) zaplijenjena je u Banjaluci štamparija sa novim, većim tiglom. Na toj mašini štampan je još u toku borbe za Banjaluku jedan broj "Oslobođenja", organa Jedinog fronta Bosne i Hercegovine. Poslije je Vilko Vinterhalter, zajedno sa svoja četiri saradnika, prenio tigl i ostali materijal u Jajce, gdje je ova štamparija, u društvu sa Livanjskom, nastavila rad.

7) TRAVNIČKA ŠTAMPARIJA. Mjesec dana poslije banjalučke štamparije prenesena je u

Jajce iz Travnika velika šnel-presa sa štamparskim materijalom, gdje je zajedno sa ostalim prenesenim mašinama nastavila rad. Poslije Oslobođenja povraćena je travnička mašina u Travnik, a banjalučka smještena u Muzej.

8) HERCEGOVAČKA ŠTAMPARIJA. U mjesecu maju 1943 godine prenesena je iz Dubrovnika uz pomoć dubrovačke organizacije mala štamparija (tigl, nešto slova, hartije i drugog štamparskog materijala) u Hercegovinu i smještena u selo Grude (Ljubuški srez). Radila je kraće vrijeme, jer su je četnici pronašli i uništili.

9) BIRAČKA ŠTAMPARIJA. Na tromedi sela Keneževića, Petrovića i Vlačića, ispod brajinačkog groblja, radila je 15 mjeseci tajna istočno-bosanska štamparija koja je odigrala veliku ulogu u Narodnooslobodilačkoj borbi Istočne Bosne. Ova je štamparija osnovana u oktobru 1943 godine, poslije oslobođenja Tuzle. Iz Tuzle je prenesena u Birač mala tigl mašina, nešto slova i hartije. Štamparija je smještena u jednu potpuno osamljenu kuću kraj puta. Tu je radila do ljetne ofanzive 1944 godine. Tada je zakopana duboko u zemlji i neprijatelji je nisu mogli naći i pored svega traganja. Zakopana u zemlji, pod srušenom kućom, ostala je štamparija sve do početka 1945 godine. Tada je otkopana, očišćena i prenesena u Tuzlu.

U ovoj su štampariji štampani: "Front slobode", "Vijesti", nekoliko knjiga izdanja "Biblioteke marksizma-lenjinizma", Barbisov "Lenjin", Staljinovi govori, brošura o Crvenoj armiji (Vlade Popovića), razni proglasi, letci i druge štamparske stvari. Radilo je u njoj desetak drugova.

10) TRNAVSKA ŠTAMPARIJA. Druga partizanska štamparija u Istočnoj Bosni radila je u Selu Trnavi. Kad je u avgustu 1943 godine osvojena Bijeljina, pronađeni su u gradu velika štamparska mašina i dva manja tigla. Velika mašina onesposobljena je za rad (odnoseni neki važniji dijelovi) i odnesena dva tigla. Jedan od tih tiglova zajedno sa odgovarajućim uređajem smješten je u selu Trnavi a drugi poslan u Srijem.

Trnavska štamparija smještena je najprije u jedan bunker izvan sela, pa poslije u bunker u samom selu. Za vrijeme ofanzive 1944 godine spaljena je skoro čitava Trnava, ali je mašina ostala nedirnuta. Poslije ofanzive nastavila je

rad i radila sve do Oslobođenja 1945 godine. Poslije rata vraćena je u Bijeljinu.

U ovoj štampariji štampan je prvi broj "Oslobođenja", Organa Zavnobih-a (koji je kasnije nastavio izlaženje u Tuzli i Bosanskoj Krajini). Osim toga, u ovoj je štampariji početo u 1.200 primjeraka štampanje "Istorije V. K. P. (b) i otšampana polovina knjige. Štampano je i više propagandističkih letaka. U štampariji su radila četvorica drugova.

11) TREBINJSKA ŠTAMPARIJA. Godine 1944 prenesena je iz Dubrovnika u Trebinje štamparija većeg kapaciteta. Tu je radila do februara 1945 godine kada je prenesena u Mostar, gdje je radila u sastavu Gradske štamparije.

Štamparije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini

U času Oslobođenja cijele teritorije Bosne i Hercegovine, 1945 godine, radio je mali broj od onih štamparija koje je zatekao u radu početak drugog svjetskog rata. Početkom rata i za vrijeme ustaša i okupacije jedan je dio štamparija obustavio rad, jedan je dio konfiskovan, a jedan dio demoliran, raznesen, razgrabljen i upropašćen. Osobito su Nijemci napravili pustoš među štamparijama. Posljedica je toga bila da je poslije Oslobođenja (poslije aprila 1945) nastavio rad dosta mali broj štamparija.

Narodne su vlasti u oslobođenoj Bosni i Hercegovini nastojale da što veći broj štamparija osposobe za rad. One štamparije koje su u času oslobođenja zatečene kao aktivne nastavile su uglavnom rad i dalje, većina od njih pod novim imenom. Od zatečenog materijala neaktivnih štamparija kompletirane su, koliko se moglo, nove štamparije. U razdoblju od 1945 - 1948 god. sve su štamparije, vlasništvo privatnih lica, otkupljene i postale vlasništvo kolektiva, bilo državnog, bilo zadružnog, bilo vojnog, bilo gradskih narodnih odbora, bilo masovnih političkih, sindikalnih i kulturnih organizacija. I neke aktivne štamparije fuzionisale su se, pa se od većeg broja malih, slabo produktivnih i skoro neaktivnih štamparija, formirao manji broj štamparija, ali aktivnijih i produktivnijih. To se dogodilo u Sarajevu, pa i u mjestima izvan Sarajeva, gdje su prije postojale i radile raznovrsne štamparije, od kojih su mnoge nosile ime štamparije, više formalno nego stvarno.

Šta je bilo sa pojedinim štamparijama koje su radile prije Oslobođenja (prije 1945 godine) i koje su od njih nastavile rad i u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini pod starim ili novim imenom, spomenuto je u pojedinim odjeljcima prilikom govora o početku rada tih štamparija. U Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini nastavile su rad neke stare štamparije u Sarajevu i izvan Sarajeva. Te su štamparije u pojedinim mjestima vršile zajedno sa nanovoosnovanim štamparski posao, pa ga, i danas vrše, ili pod starim ili pod novim imenom. Nove su štamparije nastale, kako je prije rečeno, ili nacionalizacijom i kompletiranjem starih štamparija, ili sastavljanjem novih štamparija od ostataka bivših štamparija.

Prema tome radile su u pojedinim mjestima u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini poslije 1945 godine nove i stare štamparije. Do danas je radilo u svemu 31 štamparija, 20 starih i 11 novih.

U SARAJEVU su od starih štamparija prije nacionalizacije i otkupa nastavile rad: Državna štamparija, Štamparija "Bosanska pošta", Islamska dionička štamparija, Nova tiskara Vrčak i drug, Štamparija Gustava Kriške, Štamparija L. Ridla, Sarajevska štamparija, Štamparija Dušana Dozeta, Štamparija "Jugoslovenske pošte", Štamparija Omera Šehića, Štamparija "Narod" Todora Mučibabića i sinova. Poslije nacionalizacije i otkupa nastavile su ove štamparije rad pod drugim imenom neke su se i fuzionisale.³

Nove štamparije: Štamparija Gradskog narodnog odbora Sarajevo, Invalidsko štamparsko preduzeće, Zadružna štamparija, Litografija Pretsjedništva vlade Narodne Republike Bosne i Hercegovine. Narodna banka Bosne i Hercegovine formira sada od male štamparijice za izradu raznih tiskanica štampariju srednjeg kapaciteta.

Poslije Oslobođenja (1945 godine) otvorio je Gradski narodni odbor u Sarajevu 1948 godine svoju štampariju većeg kapaciteta pod imenom Štamparija GNO Sarajevo. Jezgro te štamparije sačinjavao je inventar Štamparije Kajona, Štamparije O. Šehića, Štamparije L. Ridla. U ovoj štampariji štampali su se listovi: Udarnik, Jahorina, Maglić, Bilten Planske komisije Bosne i Hercegovine, Glas Fronta, Bilten Glavne direkcije za nabavku i raspodjelu lijekova, Bilten GNO Sarajevo.

Godine 1950 ostvarilo je Invalidsko društvo Bosne i Hercegovine svoju štampariju pod imenom Invalidsko štamparsko preduzeće (S. R. V. I.), a Zadružno izdavačko preduzeće svoju štampariju pod imenom Zadružna štamparija. Obje su srednjeg kapaciteta; rade i danas, samo je Zadružna štamparija promijenila naziv u Štamparija "Seljačke knjige", štamparskog izdavačkog preduzeća.

Početkom februara 1951 godine likvidiralo je Invalidsko štamparsko preduzeće (svojina Saveza ratnih vojnih invalida). Tada su štamparija i knjigoveznica prešli na Invalidsko privredno preduzeće "Invalko" Sarajevo.

Litografija Pretsjedništva vlade NR BiH, odjeljenja za agitaciju i štampu, izdala je, pored ostalog, i više listova i biltena koji su litografisani: Bilten aktuelnih članaka iz stranih časopisa i listova, Bilten bosansko-hercegovačke štampe, Bilten Pretsjedništva vlade, Bilten Jugoslovenske štampe.

Štamparija Narodne banke. Poslije Oslobođenja upotrebljavala je Narodna banka Narodne Republike Bosne i Hercegovine za izradu svojih raznih tiskanica malu ručnu štampariju. Pri kraju prve polovine 1951 godine nabavila je Banka neke štamparske uređaje pa namjerava da kompletira štampariju srednjeg kapaciteta, koja će uglavnom izrađivati stvari potrebne Banci.

U TUZLI su, u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, radile dosada 3 štamparije: 2 stare i 1 nova. Od starih štamparija nastavile su rad pod starim imenom do 1947 godine: Štamparija Lemezovića i Štamparija Sekulića. Poslije nacionalizacije i otkupa nastavile su i dalje rad samo pod drugim imenom.

Novootvorena štamparija je Okružna štamparija koja se poslije prozvala "Grafičar".

Godine 1946 formirala se u Tuzli nova štamparija većeg kapaciteta pod imenom Okružna štamparija. Materijal za ovu štampariju kupljen je u Hrvatskoj. U ljeto 1947 godine kupljena je štamparija Lemezovića i uklopljena u ovu Okružnu. Isto tako uklopljena je u Okružnu štampariju i Štamparija Sekulića, u jesen 1947 godine. Tada se Okružna štamparija prozvala Štamparija Gradskog odbora, a od 1949 godine zove se Štamparski zavod "Grafičar". Pod tim imenom radi i danas. U njoj su se štampali listovi: Front slobode, Konjuh, Majeveca, Titovi rudari, Tehničar, Glas rudara, Sindikalni agitator. Štamparija je većeg kapaciteta.

U MOSTARU su radile kraće ili duže vrijeme tri štamparije: 2 stare i jedna nova. Od starih štamparija nastavile su rad Štamparija Dušana Gordića, (Radila je do njegove smrti 1946 godine) i Hrvatska tiskara Franjevačke provincije u Mostaru. (Odmah 1945 promijenila ime u Štamparija "Slobode").

Nova je štamparija: Štamparija Gradskog narodnog odbora Mostar.

Od štamparija Trifka Dudića, Pahera i Kisića, Dušana Gordića i Hrvatske narodne tiskare formirala se 1946 godine nova štamparija pod imenom Štamparija Gradskog narodnog odbora Mostar - Prosvjetno odjeljenje - (Gradska štamparija). Štamparija je većeg kapaciteta i dobro sortirana.

Štamparija Oblasnog odbora NF-a "Sloboda" i Gradska štamparija fuzionisale su se 1951 godine i formirale jednu štampariju - Gradsku štampariju - sa dva pogona, pod istom upravom. One su podmirivale pa i danas podmiruju štamparske potrebe grada Mostara i mostarske oblasti. U njima su se štampali listovi: Sloboda, Omladinac (Bilten hercegovačke omladine), Hercegovka, Hercegovački udarnik, Bilten XI hercegovačke brigade, Hidrogradnja, Mostarski srednjoškolac i Majeveca.

U ZENICU je 1949 godine prenesena bivša "Sarajevska štamparija" iz Sarajeva i uklopljena u Štampariju Gradskog odbora Narodnog fronta.

U BIHAĆU je od Štamparije A. Vugrina formirana Štamparija Bratstvo kao svojina Gradskog komiteta Partije (1945). U ovoj štampariji štampao se list Grmeč.

U BANJALUCI je od štamparija koje su radile u staroj Jugoslaviji jedino nastavila rad Štamparija Braće Jakšića.

Ova je štamparija poslije Oslobođenja postala svojina Oblasnog odbora Narodnog fronta i dobila naziv Štamparija "Glas". Pod tim imenom radi i danas, ali je promijenila vlasnika. Sada je vlasnik GNO Banjaluka.

U TREBINJU je 1951 godine otvorena Štamparija Gradskog narodnog odbora. Materijal te štamparije je većim dijelom materijal Trebinjske partizanske štamparije (od 1944 godine), koja je 1945 godine prenesena u Mostar i radila u sastavu Štamparije "Sloboda". Štamparija je srednjeg kapaciteta.

U FOJNICI je 1951 godine otvorena Štamparija Polet kao svojina Sreskog narodnog odbora Kiseljak. Ta je štamparija većeg kapaciteta, sa više mašina i dosta štamparskog materijala.

U BOSANSKOJ GRADIŠKI formirao je Hasan Bošnjak od ostataka Štamparije N. Debače i Štamparije G. Lovrić jednu i vodio pod svojim imenom do 1951. Otada se ova štamparija zove Gradska štamparija.

U LIVNU je do kraja 1951 godine proradila štamparija srednjeg kapaciteta pod imenom Gradska štamparija. Radi i danas.

U TRAVNIKU je do nacionalizacije (1948) radila stara štamparija Franje Lipskog. I poslije nacionalizacije nastavila je rad kao Gradska štamparija.

U BIJELJINI je poslije Oslobođenja nastavila rad Štamparija Milosavljevića do 1948, kada je nacionalizovana i postala Gradska štamparija.

U BRČKOM je poslije Oslobođenja nastavila rad stara štamparija Emila Glatera, najprije pod imenom Štamparije Sreske uprave narodnih dobara (Sunda), pa poslije kao Gradska štamparija. Radi i danas.

U DERVENTI je stara štamparija Josipa Laja nastavila poslije Oslobođenja rad pod imenom Gradska štamparija (GNO, Derventa). Pod tim imenom radi i danas. U njoj se štampao list Ukrina.

U DOBOJU je stara štamparija Morica Trinki nastavila poslije Oslobođenja rad pod imenom Gradska štamparija (GNO, Doboj).

Poslije preuređenja, promjene naziva, nacionalizacije i otkupa ustalilo se stanje u pogledu štamparija i danas štamparije koje rade na teritoriji Bosne i Hercegovine podmiruju, sa pojačanim kapacitetom, uglavnom, štamparske potrebe Narodne Republike Bosne i Hercegovine, iako su te potrebe danas znatno veće nego prije, jer je izdavačka djelatnost i potreba ostalih štamparskih stvari nekoliko puta veća nego prije Oslobođenja. Za izradu većih stvari služi se bosansko-hercegovačka izdavačka djelatnost i štamparijama izvan Narodne republike Bosne i Hercegovine.

Danas radi u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini 24 štamparija: Državna štamparija u Sarajevu, Gradska štamparija u Sarajevu, štamparija vojne Komande u Sarajevu, Štamparski zavod "Veselin Masleša" u Sarajevu, Zadruga štamparija u Sarajevu, (Štamparija "Seljačke knjige"), Litografija Pretsjedništva vlade, Štamparija Ministarstva unutrašnjih djela Narodne Republike Bosne i Hercegovine, Invalidsko štamparsko preduzeće, Štamparija Narodne banke u Sarajevu, Štamparija Željezare u Zenici, Štamparija "Glas" u Banjaluci, Gradska štamparija u Mostaru, Štamparsko preduzeće "Graficar" u Tuzli, Gradska štamparija u Travniku, Gradska štamparija u Brčkom, Štamparija Gradskog odbora Narodnog fronta u Zenici, Gradska štamparija u Derventi, Narodna štamparija u Doboju, Gradska štamparija u Livnu, Gradska štamparija u Trebinju, Štamparija "Bratstvo" u Bihaću, Gradska štamparija u B. Gradiški, Štamparija "Polet" u Fojnici.

U ovim štamparijama zaposlen je veći broj grafičkih radnika, nego prije. Stanje grafičkih radnika danas je nesravnjeno bolje. Radnik je potpuno zaštićen od svake eksploatacije i terorisanja. Uživa sva prava i sve blagodati potpune slobode i osiguranih svojih prava, pa su prestale prijašnje trzavice i borbe za radnička prava i zaštitu radničkih interesa. Grafičkim radnicima, kao i drugim radnicima, osiguran je potpun razvitak i u materijalnom i u duhovnom pogledu. To se odražava i danas, a u buduću će se odražavati još više, na cjelokupnu štamparsku djelatnost, na rad, na napredak i na prosperitet štamparija.

Za vrijeme Turske nije bilo u štamparijama u Sarajevu i Mostaru mnogo tipografskih radnika. Jedva u svemu desetina. Jedan manji dio bio je iz Bosne i Hercegovine, a veći iz zemalja izvan Bosne i Hercegovine.

Za vrijeme Austrije povećavao se postepeno broj štamparija, popravljao i kompletirao uređaj štamparski, pa je i broj štampara stalno rastao. Kad je Austrija protjerana iz Bosne i Hercegovine, bilo je u Bosni i Hercegovini preko 300 kvalifikovanih grafičkih radnika. - Za vrijeme stare Jugoslavije povećava se ovaj broj stalno, pa je 1941 god. bilo u Bosni i Hercegovini oko 500 kvalifikovanih grafičkih radnika. - U novoj Jugoslaviji (Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini) taj se broj još više povećao.

S početka štamparstva u BiH, pa i poslije zadugo, zapravo do Oslobođenja 1945 godine,

stanje grafičkih radnika bilo je teško i neizdržljivo. Njihov se rad slabo cijenio, poslodavci su ih nemilosredno eksploatisali, a političke vlasti progonile. Radnici nisu imali nikakve organizacije koja bi ih zaštićivala i branila njihove interese. Tipografski radnici, kao i ostali radnici, morali su voditi ogorčenu borbu da bi koliko toliko popravili svoje stanje.

Štamparsko osoblje nije bilo zadugo organizovano, ne samo u svojim stručnim organizacijama, nego ni u svojim humanim udruženjima. Prvi pokušaj da se stvori ma kakva radnička organizacija (ili udruženje) bio je pokušaj 1894 godine da se osnuje "Knjigotiskarsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu". Austriske vlasti nisu dozvoljavale u to vrijeme nikakve organizacije, pa ni grafičkih radnika. No i bez dozvole vlasti štampari su, skupljajući između sebe dobrovoljne priloge, pomagali svoje drugove u nevolji i bolesti. Uz to su i nadalje nastavljali sa nastojanjem da dođu do svoje, makar i humane, organizacije. Poslije duge i uporne borbe dobilo je tipografsko radništvo u Sarajevu 1903 godine svoje društvo "Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu". Svrha društva je bila podupiranje svojih članova u bolesti. U slučaju smrti davalo je društvo 70 kruna na ime sahrane umrlog člana. Vlasti su dozvolile samo društvo kome je svrha: "promicanje zajedničkog duha i materijalnog boljitka članova uzajamnom, djelotvornom pomoći: njegovanje društvenosti i podizanje društvenog razvitka članova, no s isključenjem svakog narodnog, vjerskog i političkog smjera".⁴ Novo društvo prisuptilo je u 1904 godini Međunarodnom savezu tipografskih društava. Poslije generalnog štrajka u Sarajevu, početkom maja 1906 godine, u kome su učestvovali i tipografski radnici, promijenilo je društvo svoj naziv "Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu".⁵ Tim pravilima izvojevano je da se djelokrug društva može protegnuti i na cijelu Bosnu i Hercegovinu.

Česti progoni od strane vlasti i u dosta slučajeva nehumano i eksploatatorsko postupanje poslodavca sa radnicima izazvali su nastojanja i borbu radnika da dođu do svoje organizacije, koja bi zaštićivala njihova najosnovnija prava. Borba je naročito bila uperena protiv progona, šikana i nehumanog rada vlasti i poslodavca, protiv nehigijenskih prilika po štamparijama, protiv slabe nagrade za rad i protiv dugog rada u rđavim opštim prilikama. Početak otvorene i javne borbe izvršio se 1905 godine u "Srpskoj dioničkoj štampariji u Sarajevu", kada je skoro svo

radništvo napustilo rad u toj štampariji. To je bila predigra prvog opšteg štrajka radnika u 1906 godini. Najposlije je izvojevano da se uvede takozvana "Dalmatinska tipografska tarifa". Time je udaren temelj kasnijoj radnoj tarifi, radnom ugovoru. Pored povišenja plaće, utvrđivanja količnika rada i popravka higijenskih prilika u radionicama izvojevano je i pravo štrajka.⁶ Poslije je izrađena grafička tarifa za sve štamparije u Sarajevu. U novembru 1905 godine poslije uporne borbe potpisana je prva tarifa za sve štamparske radnike na području Bosne i Hercegovine. Izvojevana je kolektivna tarifa. Na osnovu prve grafičke kolektivne tarife izrađene su poslije i tarife za ostale radnike.⁷

Poslije se sistematski radilo na popravci tarife i na jačanju radničkih sindikalnih organizacija. Poboljšanje se izvojevalo u svim pravcima: skraćeno je radno vrijeme na 8 1/2 časova, povišen je minimum plate, uvedena je ošteta za posebne sate, ograničeno primanje šegrta, uvedeno tarifno plaćanje dopusta i preobraženo društvo u modernu klasnu organizaciju.⁸ U 1914 godini promijenjen je naziv društva u "Društvo tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu" pa je postalo članom Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu.⁹

Godine 1910 osnovano je i "Društvo knjigovezačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu", a 1919 "Organizacija štamparskog pomoćnog osoblja u Sarajevu". Organizacije tipografa, knjigovezaca i pomoćnog štamparskog osoblja radile su neko vrijeme svaka zasebno, dok se nisu najposlije stopile u jednu organizaciju i time stvorile jaku sindikalnu organizaciju štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini.

Kad je krajem 1920 godine osnovan Savez grafičkih radnika za cijelu Jugoslaviju, stupila je u Savez i sindikalna organizacija štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini. Otada je u okviru toga Saveza vođena borba za bolje stanje i napredovanje štamparskih radnika u Bosni i Hercegovini. Ta je borba trajala do narodnog oslobođenja 1945 godine. Tada je prestala, jer su interesi grafičkog, kao i ostalog, radništva u novoj FNRJ bili potpuno zaštićeni i uslovi napretka osigurani. Mjesto borbe za zaštitu svojih prava i interesa sada to isto radništvo vodi borbu za stvaranje što povoljnijih uslova za bolji i sretniji život i borbu za sprovođenje potpunog socijalizma u svojoj narodnoj državi.

U Bosni i Hercegovini osnovane su od 1866 godine do danas 73 nove štamparije, koje su

radile pod 133 razna imena; pojedine štamparije radile su pod 2, 3, 4 i više imena. Od svih tih štamparija radilo je skoro polovina u Sarajevu (32), a ostatak u 24 mjesta Bosne i Hercegovine. Za turskog režima radile su 4 štamparije, za vrijeme Austrije 39, za vrijeme stare Jugoslavije 49, za vrijeme NR BiH (do danas) 43. Svega 135. Prema broju stanovnika i prema opštem nivou prosvjećenosti osnovano je u Bosni i Hercegovini dosta novih štamparija. U tome pogledu nije Bosna i Hercegovina stajala loše. Ali u pogledu tehničkog uređaja i savremenosti inventara stajala je ogromna većina tih štamparija dosta slabo. Bolje uređenih, sa koliko toliko savremenim mašinskim i štamparskim inventarom snabdjevenih, bilo je nesrazmjerno malo. Samo nekoliko štamparija u Sarajevu mogu da odgovore savremenim kulturnim štamparskim potrebama, pa ni one ne mogu u potpunosti. Nedostaje im izvjestan moderan i za prvoklasni savremeni štamparski posao potreban uređaj.

Oko polovine ovih štamparija je manjeg ili sasvim malog kapaciteta. Skoro sve štamparije izvan Sarajeva su toga tipa. U finansijskom pogledu za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije stajale su ove štamparije u većini slučajeva dosta slabo. Zbog toga su mijenjale često vlasnike, a neke prodavane i sasvim propadale. To je uglavnom uzrok što ove štamparije nisu bile snabdjevene sa savremenim savršenijim i boljim uređajem. Oskudica materijalnih sredstava smetala im je da se razviju, opreme kako treba i razgranjaju posao, pa da postignu bolji prosperitet.

Pa i pored svega toga ove su ustanove vršile i izvršile veliko kulturno djelo. One su omogućavale da se kultura i prosvjećenost koliko toliko šire u ovim inače kulturno mnogo zaostalim zemljama. Bez njih i njihovog djelovanja Bosna i Hercegovina bi bile još mnogo nazadnije i nekulturnije.

Novi društveni poredak, zasnovan na narodnoj vlasti i pravi pobornik narodnih potreba i svestranog narodnog napretka, unosi danas sistematski, i unosiće ubuduće sve više, potrebne izmjene i u našem štamparstvu. Njegove se tendencije već jasno vide: podići naše štamparstvo na što veću visinu i osposobiti ga da bude jak kulturni faktor koji će u velikoj mjeri pomoći da se što prije kultura i prosvjećenost proširi i ojača u našim krajevima, pa da svi slojevi naroda osjete blagodat novog poretka, više i svestranije prosvjećenosti i šire kulture.

U bosansko-hercegovačkim štamparijama štampano je pored časopisa i novina i veći broj knjiga i brošura, većinom dobrih i korisnih, stručnih, poučnih i zabavnih. Tačan broj koliko je štampano za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije ne može se utvrditi. Nedostaju potrebni podaci. Nema nikakve bibliografije ni podataka za vrijeme Austrije i stare Jugoslavije; za vrijeme Turske ima dosta podataka u Kreševljakovićevoj knjizi "Štamparije u Bosni za turskog vremena od 1529 - 1878" (Građu za povijest i književnost hrvatske, knjiga I Zagreb 1920), a za vrijeme Narodne republike Bosne i Hercegovine imaju potrebni podaci u Bosansko-hercegovačkoj bibliografiji za vrijeme od 1945 - 1951 (rukopis u Narodnoj biblioteci u Sarajevu).

Za vrijeme Turske štampano je u Bosni i Hercegovini oko 50 knjiga i brošura; za vrijeme Austrije za 40 godina, štampano ih je, globalno računajući, oko 1600, a za vrijeme stare Jugoslavije, kroz 23 godine, oko 2000. Za vrijeme Narodne Republike Bosne i Hercegovine, kroz 6 i po godina, štampano je u Bosni i Hercegovini oko 1750 raznih dobrih poučnih i korisnih knjiga i brošura i to: oko 230 iz književnosti (proza, poezija, istorija i teorija književnosti, pozorišna djela, dnevni, memoari, putopisi, zapisi, dječija i omladinska književnost, almanasi, antologije), oko 620 djela i brošura iz društveno-političke domene (marksizam, lenjinizam, socijalizam i komunizam, ekonomske nauke, politika i publicistika, sociologija, pravo, zakoni, uredbe, propisi, organi vlasti i uprave, vojska i vojna djela, socijalno osiguranje i zaštita, štampa i njeni problemi, kulturna izgradnja, škole, nastava, narodno obrazovanje, masovne političke organizacije, crveni krst, muzeji); oko 80 iz istorije i geografije, 5 iz nauke o jeziku, oko 60 iz prirodnih nauka i matematike, (botanika, zoologija, mineralogija, fizika, geologija, matematika), oko 480 iz primijenjene nauke (medicina, higijena, tehnika, hemiska proizvodnja, industrija, zanastvo, poljoprivreda, organizacija ustanova i preduzeća, statistika, evidencija, planiranje, normiranje), oko 110 iz umjetnosti (likovna umjetnost, muzika, fiskultura, sport, turizam, film, fotografija), oko 15 iz domena religije, i oko 100 iz domena opštih pitanja (nauka, popularna djela, bibliografija, enciklopedija, rječnici, kalendari, katalozi, pravila, razno) i 5 iz filozofije i psihologije.

BILJEŠKE

1) O ovim štamparijama vidi u odjeljcima: Štamparije otvorene za vrijeme Turske i Austrije.

2) O partizanskim štamparijama u Jugoslaviji za vrijeme Oslobođilačkog rata pisao je opširnije Vladimir Dedijer u knjizi objavljenoj 1945 godine, u izdanju "Kulture" u Beogradu, pod naslovom: Partizanske štamparije. Po toj knjizi, po napisima u dnevnoj štampi i ličnom obavještenju napravljen je ovaj naš kratki prikaz rada i sudbine partizanskih štamparija na području Bosne i Hercegovine.

3) Vidi o njima u odjeljcima: Štamparije otvorene za vrijeme Turske, Austrije i stare Jugoslavije.

4) Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1933, str. 12.

5) Ibidem, str. 13.

6) Ibidem, str. 14.

7) Ibidem, str. 15.

8) Ibidem, str. 19.

9) U tiskari Don Frane Milićevića u Mostaru postojala je od 1888 godine neka vrsta tarife u vidu pisanih pravila za tu tiskaru. Ova tarifa imala je isključivo pravo samo za Mostar i za tu štampariju. To je bio izvadak iz tarife koja je važila za Trest (Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1933, strana 15). Po toj tarifi rad je trajao 5 časova prije podne 5 i po časova poslije podne, svega 10 i po časova; za 1000 slova petita i garmonda plaćen je 20 novčića, za 1000 slova cicero - 21 novčić, za 1000 mitel - slova 22 novčića. Osim toga dobivali su oni koji su radili oko štampanja lista za svakih 500 araka, štampanih na obje strane, po jednu forintu; za zatvaranje i priređivanje na mašini dobivali su za svaku formu po 15 novčića. (Član 8 tarife). Oni radnici koji su radili na slaganju i na štampanju imali su povišenje od 10% u ime naknade putnog troška i to sve do onoga vremena dok se u štampariji nalaze, a oni koji su radili samo oko sloga imali su povišicu od 10% samo do onoga vremena dok im se nadoknadi putni trošak. Od toga vremena prestajao je svaki višak. (Član 9 tarife). Sve druge umjetne radnje računale su se po tržišanskom cijeniku sa naprijed označenim postotkom. (Član 13 tarife). Šteta koju radnik počinio svojevrijem ili iz nepažnje naplaćivala se iz zasluge radnika. (Član 14 tarife).

Cijela tarifa imala je 14 članaka (paragrafa), a izdana je 1. maja 1888 godine.